

جغرافیا و عملکرد بازسازی مناطق جنگزده در استان کردستان

اثر: دکتر احمد پوراحمد

دانشیار دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران

(ص ۷۱ تا ۸۲)

چکیده:

طی ۹۴ ماه جنگ تحمیلی عراق علیه ایران، نقاط شهری و روستایی استان کردستان بویژه شهر مریوان، بانه و تا حدودی سقز و ۲۲۷ نقطه روستایی آن متحمل خسارتها و ضایعات مالی و انسانی فراوانی شد. بعلاوه بسیاری از مناطق استان مورد هجوم هواپیماهای دشمن قرار گرفته و بمباران شدند. در نتیجه ۱۶۷۸۴ واحد مسکونی و تجاری در مناطق جنگزده و آسیب دیده استان تخریب شده و یا خسارت دید.

در این مقاله ابتدا به بررسی ابعاد و کمیت میزان تخریب و پراکندگی جغرافیایی خسارتها در سطح استان می پردازیم، سپس با توجه به شکل گیری بازسازی در استان، ویژگیها و اقدامات به عمل آمده در بازسازی استان و زوند بازگشت مهاجرین (جنگزده) به استان مورد توجه قرار گرفته است.

واژه های کلیدی: استان کردستان، ایران، بازسازی، تخریب، توزیع جغرافیایی.

مقدمه :

با شروع جنگ تحمیلی در سال ۱۳۵۹، استان کردستان به علت همجواری با کشور عراق در نواحی مرزی مستقیماً درگیر جنگ شد. نقاط شهری و روستایی استان کردستان با توجه به موقعیت جغرافیایی خود، در نتیجه جنگ به نسبت‌های متفاوتی آسیب دید. سکونتگاه‌های واقع در شهرستانهای مرزی، به علت همجواری مستقیماً در عرصه‌های کارزار درگیر شدند و به همین علت جز مناطق جنگزده به شمار آمدند. در شهرستانهای مریوان، بانه و سقز مجموعاً دو نقطه شهری و ۱۹۴ نقطه روستایی به طور مستقیم آسیب و خسارت دید. مابقی نقاط شهری و روستایی استان با توجه به بعد فاصله در تیررس آتش توپخانه دشمن قرار نداشتند و بدین لحاظ جزو مناطق جنگزده محسوب نشده، اما بارها مورد هجوم هوایی هواپیماهای نظامی دشمن قرار گرفته و بمباران شدند، از جمله در کامیاران و دیواندره ۳۳ نقطه روستایی از جنگ بطور غیرمستقیم خسارت دیدند. براساس گزارش هیأت کارشناسی سازمان ملل متحد، خسارات مستقیم وارده شده به استان کردستان در طی جنگ تحمیلی ۲۶۳۶۱ میلیون ریال برآورده شده است، که در اینجا به بررسی ابعاد آن و سپس کیفیت بازسازی مناطق جنگزده استان می‌پردازیم. (جهاددانشگاهی دانشکده هنرهای زیبا، ۱۳۷۳)

جدول شماره (۱): مناطق جنگزده و آسیب دیده از جنگ در

استان کردستان به تفکیک نقاط شهری و روستایی

(واحد آمار و انفورماتیک ستاد بازسازی مناطق جنگزده کشور)

مناطق	سکونتگاهها	شهری	روستایی
جنگزده (خسارت مستقیم)	مریوان	۱	۹۷
	بانه	۱	۷۳
	سقز	-	۲۴
آسیب دیده (غیرمستقیم)	کامیاران	-	۱۹
	دیواندره	-	۱۴
	جمع	۲	۲۲۷

روش بررسی:

با توجه به اجرای پروژه "سیر تاریخ و عملکرد بازسازی و نوسازی مناطق جنگزده کشور" که توسط نگارنده در ۵ استان جنگزده کشور انجام گردید؛ سعی شد ابتدا با مطالعات کتابخانه‌ای، آمار و اطلاعات موجود ارگانهای ذیربط جمع‌آوری و تدوین گردد. سپس با مطالعات میدانی، و بازدید از مناطق جنگزده و مصاحبه با دست‌اندرکاران بازسازی و مردم جنگزده مطالعات و بررسیها تکمیل گردید. قابل ذکر است که عدم ثبت کامل اطلاعات و فعالیتهای انجام شده و پراکندگی اطلاعات و آمار، از مشکلات نگارنده در طول تحقیق بوده است. (پرواحمد، ۱۳۷۷ و ۱۳۷۸)

تخریب و پراکندگی جغرافیایی آن در استان:

علیرغم شرایط جغرافیایی استان کردستان که در بیشتر نقاط مرزی به لحاظ دارا بودن ارتفاعات صعب‌العبور نفوذ که گسترده دشمن را (برخلاف نواحی جنوبی کشور) با مشکل مواجه ساخته بود، اما دشمن با استفاده از انواع جنگ افزارهای دوربرد خود و به مدد توپخانه و بمبارانهای هوایی، بخصوص نواحی همجوار مرزی را مورد حمله قرار داد و آسیب‌ها و خسارات فراوان را به شهرها و روستاهای این استان وارد آورد.

۹۴ ماه جنگ و بمباران، شهرهای مریوان و بانه بسیاری از روستاهای آنها را به میزان زیادی تخریب و ویران نمود و بسیاری از واحدهای مسکونی شهری و روستایی بکلی از بین رفت. فعالیتهای اقتصادی کاهش یافت و در نتیجه جابه‌جایی‌های جمعیتی زیادی به وقوع پیوست و زیرساختهای عمرانی شهرهای مریوان و بانه آسیب جدی دید. در نتیجه ۱۶۷۸۴ واحد مسکونی و تجاری در مناطق جنگزده و آسیب دیده استان تخریب و یا خسارت دید. از این تعداد ۱۴۴۶۷ واحد یا ۸۶ درصد در نقاط جنگزده مریوان، بانه، و سقز قرار داشتند و ۲۳۱۷ واحد یا ۱۴ درصد در سایر نقاط استان (سنندج، دیواندره، کامیاران ...) که بطور غیر مستقیم مورد تعرض قرار گرفته بودند. در میان مناطق جنگزده، به ترتیب شهرستان

مریوان با ۱۱۷۳۲ واحد ساختمانی آسیب دیده (۷۰ درصد) بیشترین حجم تخریب را متحمل شده است و شهرستان بانه با ۲۷۲۶ واحد (۱۶/۲ درصد) در رتبه دوم قرار می‌گیرد.

در میان مناطقی که به طور غیر مستقیم مورد هجوم قرار گرفته‌اند، شهرستان سنندج بیشترین میزان واحد ساختمانی آسیب دیده را داشته است.

بررسی تخریب برحسب نقاط شهری و روستایی در مجموع بیانگر آن است که ۵۵/۶ درصد تخریب با ۹۳۳۰ واحد آسیب دیده در نقاط شهری و ۵۴/۴ درصد یا ۷۴۵۴ واحد آسیب دیده در نقاط روستایی استان بوده است. جدول شماره (۲) نشان دهنده ویژگیهای تخریب در استان کردستان می‌باشد، قابل یادآوری است که طبق آخرین آمار و اطلاعات منتشره که در سال ۱۳۷۵ توسط ستاد مرکزی بازسازی و نوسازی مناطق جنگزده کشور به عمل آمده است کل واحدهای آسیب دیده مناطق جنگزده استان کردستان ۱۹۶۷۳ واحد ذکر شده است. (روابط عمومی ستاد مرکزی بازسازی و نوسازی مناطق جنگزده کشور، ۱۳۷۵، ص ۴۳)

جدول شماره (۲): واحدهای مسکونی و تجاری آسیب دیده به تفکیک نقاط شهری و روستایی و سهم درصدی هر شهرستان (مرکز آمار ایران، ۱۳۷۱ و خلاصه عملکرد چهارساله بازسازی و نوسازی مناطق جنگزده از سال ۱۳۶۸ تا ۱۳۷۲ ص ۸)

شهرستان	نقاط شهری		نقاط روستایی		جمع کل نقاط	
	تعداد	درصد از کل تخریب شهرستان	تعداد	درصد از کل تخریب شهرستان	تعداد	درصد از کل تخریب استان
مناطق	۵۶۶۴	۴۸/۳	۶۰۶۸	۵۱/۷	۱۱۷۳۲	۶۹/۹
جنگزده	۲۰۳۳	۷۴/۶	۶۹۳	۲۵/۴	۲۷۲۶	۱۶/۲
سقز	۰	۰	۹	۱۰۰	۹	۰/۰۵
جمع	۷۶۹۷	۵۳/۲	۶۷۷۰	۴۶/۸	۱۴۴۶۷	-
سایر مناطق آسیب دیده	۱۶۳۳	۷۰/۵	۶۸۴	۲۹/۵	۲۳۱۷	۱۳/۸
کامیاران و دیواندره کل استان	۹۳۳۰	۵۵/۶	۷۴۵۴	۵۴/۴	۱۶۷۸۴	۱۰۰

پراکندگی تخریب در شهرستانهای جنگزده به تفکیک دهستان:

مناطق جنگزده استان کردستان مشتمل بر ۱۵ دهستان و ۱۲۵ روستا می باشد. شهرستان بانه با ۷ دهستان و شهرستان سقز با ۲ دهستان، به ترتیب بیشترین کمترین دهستان جنگزده را دارا بوده اند. به لحاظ تعداد روستای جنگزده، به ترتیب شهرستانهای مریوان، بانه و سقز با ۴۶/۵، ۴۰ و ۱۳/۵ درصد روستاهای آسیب دیده در مرتبه اول تا سوم قرار می گیرند. جدول شماره (۳)

جدول شماره (۳): روستاهای آسیب دیده در مناطق جنگزده

استان کردستان به تفکیک شهرستان و دهستان

(مرکز آمار ایران، ۱۳۷۱)

مناطق	دهستان	درصد از کل دهستان	روستا	درصد از کل روستا
مریوان	۶	۴۰	۶۸	۵۳
بانه	۷	۴۶/۵	۴۳	۳۳/۵
سقز	۲	۱۳/۵	۱۷	۱۳/۵
جمع	۱۵	۱۰۰	۱۲۸	۱۰۰

شکل‌گیری بازسازی در استان:

فعالیت‌های مربوط به بازسازی در استان کردستان از سال ۱۳۶۱ بصورت موردی آغاز گردید، اما به علت عدم آرامش و امنیت منطقه، نمی‌توانست از ابعاد گسترده‌ای برخوردار باشد. در این استان برخلاف سایر استانهای جنگزده کشور، ستادهای معین در امر بازسازی مشارکتی نداشتند و هر یک از سازمانها و ارگانهای دولتی با توجه به مسئولیت و حیطه فعالیتشان به امر بازسازی می‌پرداختند و در نتیجه فعالیتهای بازسازی و نوسازی به صورت پراکنده و کند صورت گرفت.

با توجه به کثرت روستاها و وسعت خرابیهای ناشی از جنگ تحمیلی و احساس ضرورت ایجاد هماهنگی میان دستگاههای اجرایی استان، از سال ۱۳۶۲ کار به صورت ستادی دنبال گردید و ستاد بازسازی با نظارت و مدیریت استاندار بطور متمرکز و با مساعدت حدود ۱۹ دستگاه اجرایی به امر بازسازی مناطق جنگزده استان پرداختند که در پی آن، هم میزان اعتبارات تخصیص یافته و هم تعداد پروژه‌های عمرانی در دست اجرا از کمیت و ابعاد گسترده‌تری برخوردار گردید.

اقدامات انجام شده:

در طی دوران بازسازی مناطق جنگزده استان کردستان در حدود ۳/۷۶۲ میلیارد تومان به امور عمومی، اجتماعی و اقتصادی تخصیص یافته است که از این میزان در حدود ۲۵۲ میلیون تومان صرف بازسازی در مقطع سالهای ۱۳۶۱ تا ۱۳۶۷ یعنی زمان بازسازی در حین جنگ گردیده که تنها ۶/۷ درصد کل اعتبارات تخصیص یافته به این امور می باشد. حال آنکه مقطع زمانی ۱۳۶۸ تا ۱۳۷۳، یعنی زمان بازسازی بعد از خاتمه جنگ، بیش از ۳/۵ میلیارد تومان، یعنی ۹۳/۳ درصد کل این اعتبارات را دربرمی گیرد. طبق آخرین آمار منتشر شده مجموع اعتبارات عمرانی (ملی و استانی) مناطق جنگزده استان کردستان از محل تبصره های بودجه طی سالهای ۱۳۶۹، ۷۰، ۷۱، ۷۲، ۷۳ و ۱۳۷۴ مجموعاً ۱۲۲/۲۵۲/۰۷ هزار ریال بوده است که ۴/۵٪ از کل اعتبارات استانهای جنگزده کشور را شامل می گردد. (روابط عمومی ستاد مرکزی بازسازی و نوسازی مناطق جنگزده کشور، ۱۳۷۵، ص ۲۶)

از مجموع ۱۰۸۰ پروژه مربوط به بازسازی و نوسازی استان کردستان ۴۸۷ پروژه (۴۵/۱ درصد) در مقطع زمانی ۶۲-۶۷ به مرحله اجرا در آمده است و مابقی یعنی حدود ۵۹۳ پروژه (۵۴/۹) در مقطع زمانی ۶۸-۷۳ (بازسازی بعد از جنگ) اجرا شده است. (جدول شماره ۴)

جدول شماره (۴): پروژه های بازسازی و نوسازی

به تفکیک مقاطع زمانی به درصد

(جهاد دانشگاهی دانشکده هنرهای زیبای دانشگاه تهران، ۱۳۷۳)

سال	۶۸-۶۹	۷۰	۷۱	۷۲	۷۳	۶۸-۷۳	۶۱-۶۷	۶۱-۷۳
تعداد پروژه	۲۰۵	۱۳۴	۹۲	۱۳۲	۳۰	۵۹۳	۴۸۷	۱۰۸۰
درصد	۳۴/۶	۲۲/۶	۱۵/۲	۲۲/۵	۵/۱	۵۴/۹	۴۵/۱	۱۰۰

اقدامات انجام شده به تفکیک فصول:

از مجموع ۱۰۸۰ پروژه مربوط به امور عمومی، اجتماعی و اقتصادی که در طی تمام دوران بازسازی انجام پذیرفته است، ۵۹۳ پروژه (۵۴/۹ درصد) مربوط به سالهای ۶۸-۷۳ یا دوران بازسازی پس از پایان جنگ می باشد. از این تعداد، ۱۷۴ پروژه (۲۹/۳ درصد) مربوط به فصل آموزش و پرورش، ۸۲ پروژه (۱۴ درصد) مربوط به فصل بهداشت و درمان و تغذیه و ۷۵ پروژه (۱۲ درصد) مربوط به فصل فرهنگ و هنر است. پس از این فصول، فصل تأسیسات و ساختمانهای دولتی و عمران شهری به ترتیب با ۴۴ پروژه (۷/۴ درصد) و ۴۳ پروژه (۷/۲ درصد) دارای رتبه های چهارم و پنجم به لحاظ تعداد پروژگی اجرایی می باشند. در این میان، فصل های آموزش فنی حرفه ای و صنایع تنها ۸/۰ درصد از کل تعداد پروژه های اجرا شده را به خود اختصاص داده است.

در طول دوران بازسازی مناطق جنگزده استان (قبل و بعد از خاتمه جنگ) در فصل آموزش و پرورش ۲۹۳ پروژه (۲۷ درصد) فصل عمران شهری ۲۳۰ پروژه (۲۱/۳ درصد) بهداشت و درمان و تغذیه ۱۲۳ پروژه (۱۱/۴ درصد) به مرحله اجرا درآمده است که به لحاظ تعداد پروژه اجرایی به ترتیب در رتبه های اول تا سوم قرار می گیرند و فصول آموزش فنی حرفه ای، صنایع مخابرات کمتر از اجرایی درصد پروژه های اجرایی را دارا بوده اند. (سناد بازسازی و نوسازی مناطق جنگزده، دفتر طرح و برنامه)

روند بازگشت مهاجرین به استان:

با پس گرفتن اراضی و استقرار امنیت و آرامش در منطقه و شروع فعالیت های بازسازی، زمینه مناسبی برای بازگشت مهاجران فراهم گردید. بازسازی زیرساختها و عمران مناطق و همچنین پرداخت خسارت های مردمی و دامی و کشاورزی از جمله عوامل مساعد برای بازگشت مهاجران بود.

در مجموع در فاصله زمانی سالهای پس از جنگ ۸۹۲۲ خانوار یا ۴۷۵۱۸ نفر به

شهرها و روستاهای جنگزده استان برگشته‌اند که از این تعداد ۳۸۶۶ خانوار یا ۲۰۵۶۴ نفر تاریخ بازگشتشان مربوط به قبل از سالهای ۱۳۶۹ می‌باشد؛ به عبارتی نزدیک به ۴۳ درصد مهاجران تا سال ۱۳۶۹ به مبدأ مهاجرت بازگشته‌اند و ۵۷ درصد مهاجران حدود ۵۰۵۶ خانوار یا ۲۶۹۵۴ نفر در فاصله زمانی سالهای ۷۰-۷۱-۷۲ و ۱۳۷۳ مراجعت نموده‌اند. جدول شماره (۵) آمار مهاجران بازگشتی و روند آن را نشان می‌دهد.

جدول شماره (۵): آمار مهاجران بازگشتی استان کردستان
به تفکیک خانوار و جمعیت (مأخذ پیشین)

مناطق	سال	خانوار	جمعیت	درصد از کل مهاجرین
پاوه و نوسود و سایر	۱۳۶۹	۳۸۶۶	۲۰۵۶۴	۴۳/۳
پاوه و نوسود و سایر	۱۳۷۰	۶۲۰	۳۷۳۹	۷/۹
پاوه و نوسود و سایر	۱۳۷۱	۳۱۵	۱۷۸۲	۳/۷
پاوه	۱۳۷۲	۳۳۲۱	۱۸۶۱۰	۳۹/۲
پاوه و جوانرود	۱۳۷۳	۸۰۰	۲۸۲۳	۵/۹
استان	۵۹-۷۳	۸۹۲۲	۴۷۵۱۸	۱۰۰

ویژگیهای بازسازی در استان کردستان:

در اینجا بخشی از ویژگیهای بازسازی در استان کردستان که احتمالاً مشابهتهایی با بازسازی سایر نقاط جنگزده کشور نیز دارد، اشاره می‌گردد.

* مشارکت مردمی: از اهرمهای اصلی توفیق فعالیتهای مربوط به بازسازی، تکیه بر مردم و توانمندیها، تجارب و خواسته‌های آنان می‌باشد. شروع بازسازی با پرداخت خسارات به مردم برای بازسازی و نوسازی خانه‌هایشان آغاز شد و نقشه و

مساحت بناهای مسکونی عمدتاً به مالکین واگذار شده و دستگاههای اجرایی ضمن تأمین اعتبار مورد نیاز بر کیفیت اجرای سازه‌ها نظارت می‌کردند.

* روند کندبازسازی در مناطق روستایی در مقایسه با مناطق شهری: با اینکه تعداد واحدهای مسکونی روستایی آسیب دیده از جنگ در مناطق روستایی استان (۵۹۹۶۱ واحد)، کمتر از مشابه آن در نقاط شهری (۷۵/۹ واحد) بوده است، اما تا سال ۱۳۷۱ در نقاط شهری، تنها ۳۴۶ واحد (۴/۵ درصد) ساختمان بازسازی نشده وجود داشته، حال آنکه در نقاط روستایی این رقم ۷۶۸ واحد (۱۲/۸ درصد) ساختمانی بازسازی و مرمت نشده بوده که حدود ۸ درصد بیشتر می‌باشد و کند بودن روند بازسازی در نقاط روستایی استان در مقایسه با نقاط شهری را نشان می‌دهد.

* انجام کارهای موازی: بعضی از طرحهای بازسازی پوشش مشترک زیادی با همدیگر داشته و دستگاههای اجرایی در جهت موازی با یکدیگر فعالیت داشته‌اند، از جمله طرح مطالعه و احیای دریاچه زریوار مریوان که به طور همزمان توسط دو دستگاه اجرایی جهادسازندگی و اداره حفظ محیط زیست اجرا شده است که دوباره کاریها و مشکلاتی را به دنبال داشته است. (پوراحمد، ۱۳۷۳، فاز سوم)

نتیجه‌گیری:

فرایند بازسازی از ماهیتی چند وجهی برخوردار می‌باشد؛ لذا تنها در جبران خرابیها و مرمت ساختمانهای آسیب دیده از جنگ خلاصه نمی‌شود. بخصوص در این منطقه که دچار عقب‌ماندگی مضاعف بوده، باید به رفع و جبران آن نیز همت گمارد و علاوه بر ابعاد فیزیکی و امور زیربنایی و تجهیز زیرساختها به جنبه‌های فرهنگی و توسعه اجتماعی آن توجه کرد.

برای دست یافتن به این مهم، با توجه به تجربیات بازسازی توجه به این نکات

سودمند خواهد بود:

* با توجه به اینکه هدف از توسعه در نهایت مردم می‌باشند، توجه به خواسته، علایق، فرهنگ و آداب و رسوم ضرورتی تام دارد و این مهم انجام نمی‌شود مگر با فراهم نمودن شرایط برای مشارکت آگاهانه مردم در امور مربوط به خود.

* توجه به بهسازی روستاهای استان با هدف کاهش نابرابری میان شهرها و روستاهای استان و با هدف احیای اقتصاد روستاها که مراکز کشاورزی و دامداری (مهمترین زمینه اشتغال جامعه روستایی) استان می‌باشند و فراهم نمودن زمینه مساعد برای سکونت در روستاها از طریق خدمات رسانی به این سکونتگاهها سبب تشویق روستاییان به سکونت در روستاها می‌شود.

* ایجاد هماهنگی میان کارهای بازسازی و سایر کارهای عمرانی که توسط دیگر ارگانها و دستگاههای اجرایی به عمل می‌آید، به منظور اجتناب از دوباره کاریها و انجام کارهای موازی که به هدر رفتن نیرو و سرمایه منجر می‌گردد.

* انجام مطالعاتی دقیق به منظور ارزیابی فعالیتهای بازسازی و نوسازی که تاکنون انجام شده که تحلیل کم و کیف بخشی از آنها نیاز به گذشت زمانی چند از سالهای آن دارد.

تشکر و قدردانی

بدین وسیله از مساعدتهای معاونت پژوهشی دانشگاه تهران و پژوهشکده علوم انسانی اجتماعی جهاددانشگاهی و ستاد مرکزی بازسازی و نوسازی مناطق جنگزده کشور که در تأمین امکانات لازم برای انجام پژوهش و چاپ مقالات پنجگانه ذیربط که به ترتیب در دوره‌های ۳۵، ۳۶، ۳۷، ۳۸ و ۳۹ مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی به چاپ رسیده است، همکاری لازم را مبذول داشته‌اند، تشکر و قدردانی می‌گردد.

منابع و مأخذ:

- ۱- پوراحمد، احمد؛ مقدمه‌ای بر ویژگیها و ابعاد فضایی بازسازی مناطق جنگزده استان کرمانشاه، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، دوره ۳۵ بهار سال ۱۳۷۷.
- ۲- پوراحمد، احمد؛ ابعاد جغرافیایی بازسازی مناطق جنگزده استان خوزستان، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، دوره ۳۶ تابستان و پاییز ۱۳۷۷.
- ۳- پوراحمد، احمد و اسماعیل علی اکبری؛ ویژگیها و توزیع جغرافیایی بازسازی مناطق جنگزده استان ایلام، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران - دوره ۳۷ زمستان ۱۳۷۷.
- ۴- پوراحمد، احمد؛ ویژگیها و توزیع جغرافیایی بازسازی مناطق جنگزده استان آذربایجان غربی، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، دوره ۳۸ تابستان ۱۳۷۸.
- ۵- جهاد دانشگاهی، دانشکده هنرهای زیبای دانشگاه تهران، بازسازی استان کردستان، ۱۷ جلد، ۱۳۷۳.
- ۶- دفتر مرکزی جهاد دانشگاهی، سیر تاریخ و عملکرد بازسازی و نوسازی مناطق جنگزده کشور، فاز دوم، ویژگیهای بازسازی استان کردستان، ۱۳۷۳.
- ۷- ستاد مرکزی بازسازی و نوسازی مناطق جنگزده کشور، واحد طرح و برنامه، توزیع اعتبارات چهار ساله بازسازی مناطق جنگزده کشور، ۱۳۷۲.
- ۸- ستاد مرکزی بازسازی و نوسازی مناطق جنگزده کشور، نهاد ریاست جمهوری، عملکرد ده ساله بازسازی و نوسازی مناطق آسیب دیده از جنگ، ۱۳۷۱.
- ۹- ستاد مرکزی بازسازی و نوسازی مناطق جنگزده کشور، نهاد ریاست جمهوری، خلاصه عملکرد چهارساله بازسازی و نوسازی مناطق جنگزده کشور، ۱۳۷۲.
- ۱۰- ستاد مرکزی بازسازی و نوسازی مناطق جنگزده کشور، واحد کامپیوتر، طرح و برنامه، آمار فعالیتهای بازسازی به تفکیک فصول ۲۷ گانه.
- ۱۱- ستاد مرکزی بازسازی و نوسازی مناطق جنگزده کشور، روایت بازسازی استان کردستان، ۱۳۷۲.
- ۱۲- مرکز آمار ایران، سرشماری ساختمان مناطق جنگزده کشور، سال ۱۳۷۱، نتایج تفصیلی استان کردستان، ۱۳۷۱.